

Ädelogräsen vid Ingarvstippen

— ett etnobotaniskt och kulturhistoriskt arkiv från gruvstaden Faluns forna liv och verksamheter

Utdrag ur: Underlag för skydd och planering av tippområdet vid Ingarvet i Falun, sammanställt för Gatukontorets parkavdelning vid Falu Kommun

Tomas Ljung, Falun

Bakgrund

Hur det hela började

I samband med den landskapstäckande florainventering som sedan 1985 drivs av Dalarnas Botaniska Sällskap (DABS) upptäcktes under 1980-talets sista år en rad intressanta och sällsynta växter på Faluns gamla soptipp vid Ingarvet. Dessa förekomster var delvis kända sedan tidigare, blåmållan och odörten var t ex funna redan i slutet av 1950-talet av Ragnar Morander och Gunnar Wistrand, delvis var de helt nya för dalabotanisterna.

Efter flera säsongers exkurrerande på den gamla tippen stod två saker klara. Dels att vi här hade ett unikt spektrum av gamla tiders kulturmarksväxter livs levande, och dels att dessa växter fanns här på grund av den kontinuerliga bortforsling av massor som skedde och som hela tiden blottade ny jord, där gamla frön fick en chans att spira upp.

Då den fortlöpande urgrävningen snabbt fick Ingarvshögen att smälta bort, väcktes redan 1990 frågan om området skulle kunna skyddas för framtiden, som en oas för den i övrigt försvunna stadsflora som här uppenbart ägde sina sista fästen i Falun. Då de avbanade ytorna samtidigt växte igen oroväckande snabbt med oönskad vegetation stod det också klart att denna unika flora inte skulle kunna fortleva lämnad åt sig själv, utan att något slags störning skulle bli nödvändig; en störning som i likhet med urgrävningen förmådde väcka slumrande frön och hålla igenväxningen stången, men som samtidigt skulle behöva vara långsiktig och uthållig.

Efter att ha presenterat dessa fakta för dåvarande kommunbiologerna, fortsatte DABS med sin passiva bevakning av den alltjämt krympande högen, intill dess grävarbetena upphörde runt 1997. Då hade merparten av den fordom tolv meter höga tippen grävts bort för att täcka avfallet vid den nya Varggårdstippen och endast en blygsam, kraterliknande rest återstod. En rest, som likväl med all säkerhet är rik på de skyddsvärda arternas vilande frön.

Hotade växter – en kort sammanfattning

Sedan 1975 bedriver Naturvårdsverket arbete med skydd och vård av hotade och utsatta arter. Ett viktigt redskap i detta arbete är de nationella hotlistorna, dvs. förteckningar över sådana växter och djur vilkas fortlevnad i landet av olika skäl har blivit osäker. Redan från början fanns insikten att de främsta skälen till att arter hotas och försvinner står att söka i det senaste halvseklets omvälvande landska-

psförändringar, som i huvudsak orsakats av den omfattande industrialiseringen av jord- och skogsbruket.

Den nya generationen nationella hotlistor är samlade i *Den Svenska Rödlistan*, vars senaste version kom våren 2000. Listan är nu anpassad efter IUCN's internationella kriterier och synsätt, därav namnet. De hotade arterna rangordnas här efter graden av utsatthet och de bortåt femhundra svenska kärlväxter som ingår i rödlistan (c:a 20% av vår flora!) är klassade enligt en femgradig skala, från *Försvunnen* över *Akut hotad*, *Starkt hotad* och *Sårbar* till *Missgynnad*.

Att här i detalj gå in på rödlistans kriterier och finesser skulle löpa för långt. Den intresserade hänvisas till boken, som utges av ArtDatabanken för hotade arter vid Sveriges Lantbruksuniversitet, SLU i Uppsala.

Vid sidan om de nationella hotlistorna har för vissa län och landskap regionala hotlistor upprättats av länsstyrelser eller botaniska föreningar. För Dalarna finns ingen sådan samlad bedömning gjord än, men för ett urval kärlväxter har förslag till regional hotstatus presenterats i boken *Hotade och Sällsynta växter i Dalarna*, som DABS gav ut 1993, vilket kan ses som en god början.

Bolmört (Hyoscyamus niger)

Ädelogräsen – ogräs eller kulturminnen?

För flera kategorier kärllväxter har den moderna tidens genombrott medfört fundamentalt förändrade villkor. Urskogarnas, våtmarkernas och ängarnas blommor och gräs har alla blivit till stor del hemlösa under 1900-talets strukturomvandlingar, som förvandlat gammelskogarna till virkesåkrar och bygdernas gamla åker-, ängs- och beteslandskap till antingen skog eller täckdikad och besprutad ”åkeröken”.

En kategori växter som drabbats lika hårt, men vilkas öde rönt betydligt mindre uppmärksamhet, är de växter som levt vid sidan av de mänskliga bosättningarna, ofta sedan hedenhös. Hit hör ett brett spektrum av arter. Från de rena ogräsen, som profiterar på våra odlingar, över gamla urmodiga köksväxter och kryddörter, till ända sedan antiken ansedda medicinalväxter, som varit självskrivna i husapoteket till bot för både människor och djur. Denna senare grupp inrymmer ett antal örter som spritts till oss med medeltidens munkar och odlats i klostren, såsom ädelmynta, odört, hjärtstilla och malva. Dessa arter spreds efter reformationen till allmogens täppor och har sedan i vår tid sjunkit ned till ett ogräsliv i skymundan på bakgårdar och ladugårdsbackar. I denna flyktingskara ingår även ett litet antal rena trolldomsväxter, som åtminstone delvis har nyttjats i folkmagin. Här kommer den beryktade bolmörten i främsta ledet, den centrala ingrediensen i både den forna häxmagin och i senare trollgubbars och kuckelgummors förgörningsrecept.

Denna vidsträckt grupp av nytto- och skadeväxter har en sak gemensam: de är beroende av ett visst mått av mänsklig omsorg. Sten Selander kallade dem ”Ädelogräs”, en passande benämning, som hädanefter kommer användas som samlingsnamn på den skyddsvärda floran vid Ingarvstippen.

Man kan enkelt sammanfatta orsakerna till ädelogräsens iråkade prekära situation som en kombination av minskat utrymme i stadsmiljön och ett minskat behov bland oss av dessa växters egenskaper. Vi har – kort sagt – först glömt bort dem och därefter ryckt undan mattan för dem. Vi har därför i och med Ingarvshögens uppenbarade rikedomar nu fått en unik chans att återupprätta några av våra detroniserade gamla vapendragare och lyfta fram dem och deras brokiga historia i ljuset.

Störningsdynamik och soptippsekologi

Ädelogräsen räknar sina stamtavlor från i huvudsak fem olika växtfamiljer, nämligen de strävbladiga, de läppblommiga, potatisväxterna, lejongapsväxterna och umbellaterna. Just dessa grupper står för en mycket stor del av våra kryddväxter, läkeörter och gamla trolldomsväxter.

Ädelogräsens ofta långvariga koppling till mänsklig odling har tillsammans med deras i många fall sydliga ursprung gjort dem till förlorare i den hårda konkurrens om ljus, näring och utrymme som börjar den dag människan slutar hålla sin hand över dem. Många av dem har preferenser som gör dem helt odugliga i den svenska naturen. Flertalet av dem behöver mycket näring, främst i form av lättupptagligt kväve. Samtidigt är de ofta soldyrkare och är känsliga för konkurrens från andra växter. Om vegetationen börjar sluta sig kan inte hävda sig utan trängs bort och försvinner. Eftersom näringsrika miljöer så gott som alltid växer igen snabbt hos oss blir dessa krav fullständigt oförenliga, såvitt inte någon form av kontinuerlig störning håller marken öppen. Dessa kontinuerliga störningar försiggick i många former i

äldre tiders stadsmiljöer och en mängd olika nischer fanns här för dessa växter, där de kunde överleva lika bra eller bättre än den inhemska floran.

Lika kinkiga kan dessa växter vara vad gäller värme; många skyr låga temperaturer, men klarar samtidigt inte uttorkning. Många gånger har de funnit en enda optimal nisch (torvtak, hönsgårdar, slagghögar eller komposter), som inte enkelt kan ersättas när den försvinner. På sina normala växtplatser (t ex intill dyngstackar och ladugårdar) fluktuerar bestånden av mällor och andra gödselväxter som regel starkt från år till år, beroende på temperaturen (alla mällor älskar värme), utrymmet och tillgången av kväve, som varken skall vara för stor eller för liten. Att populationen av en art tillfälligt går tillbaka behöver därför inte tyda på felaktig skötsel. De här upptagna arterna äger samtliga en normal förmåga till frövila, som säkert uppgår till åtminstone något tiotal år i sval och fuktig jord.

Växter som *hjärtstilla* och *paddfot* behöver inte ha saknats i Falun i äldre tid. Troligare är att de ogärna spritt sig utanför trädgårdar och täppor och därmed undgått botanisters blick. Inte heller de som nya inkomlingar av Almquist *betraktade odört*, *vildpersilja*, *bymålla*, *fiskmålla* och *lönnmålla* behöver ha saknats här förr. Troligare är att flitiga botanister saknats före 1830-talet.

Arter som i och för sig skulle kunna räknas till ädelogräsen, men som är så offensiva att de hotar att ta över, är *vällört*, *såpnejlika*, *trädgårdsnattviol*, *snårvinda* och *parksallat*. Den störningsstrategi som bildar stommen i den föreslagna skötselplanen syftar huvudsakligen till att gynna de utpekade ädelogräsen på dessa aggressiva arters bekostnad.

De aktuella arternas strategier och behov på Ingarvstippen diskuteras utförligare i sammanfattningen efter artförteckningen.

Falu stad som växtmiljö förr och nu

Vad gör Ingarvstippen unik?

På de soptippar som tar emot och lagrar hushållsavskräde finner man att vegetationen i mångt och mycket speglar våra livsvanor och i viss mån även trender i samhället. Vid alla aktiva avfallsanläggningar i Dalarna utgörs en betydande del av vegetationen av sådana arter som vi odlar, äter eller utfodrar djur med. Man finner till exempel stora snår av *tomater* och *solrosor* och som regel ruggar av *havre*, *majs*, *palsternacka*, *hampa*, *kanariegräs* och olika slags *hirs*. Till och med små plantor av *fikon*, *vin*, *äggplanta* och *kapkrusbär* brukar gå att finna på de jäsande massorna. Till den moderna tippfloran hör även arter som i sen tid har börjat spridas med vägar och odlingar, som *ballongblomma*, *kanadabinka*, *blekbalsamin*, *taggsallat* och *malörtsambrosia*. En mycket påtaglig faktor som skiljer ut Ingarvstippen är frånvaron av alla dessa normala soptippsväxter.

Det Falun som Ingarvshögen speglar är en stad utan modern hygien, med gott om skräpiga bakgårdar och obelagda gator, där både hästar och kor regelbundet vistas, dragande öppna kärror med alla slags varor, inklusive illa rensad spannmål, träkol och latrin. Det är också en stad med vidsträckta odlingar ända inpå kyrkorna, och där köksland, kålgårdar, torvtak, djurstallar, dass och vedbackar är en självklar del av

stadsmiljön. Här finns också öppna jord-, slagg- eller sandfält med torr gräsväxt, där marknader, exerciser, cirkusar och premieringar håller till. Och i anslutning till den gamla båthamnen och den nya järnvägen finns otaliga upplagsplatser och magasinstitomter där allt möjligt lastas och stuvats, däribland skinn, tjära, salt, kalk, kork, torr-fisk, galmeja, tackjärn, koks, krut, sill och råull. Växterna på Ingarvstippen berättar om en alldeles annan värld, nära i tiden men sällsamt avlägsen.

Det osynliga guld

En av de avgörande, men ändå dolda, skillnaderna mellan 1800-talets Falun och dagens, är tillgången på *kväve*. I självhushållningens Sverige var kväve en skriande bristvara. Alla har väl hört historien om mannen som samlade upp dyngan efter hästen i sin hatt. Här finns alldeles säkert en verklighetsbakgrund. En annan berättelse skildrar

friaren som fick avslag från sin tilltänkte svärfar med motiveringen att hans dyngstack var för liten. Även denna historia är säkert sann. Utan tillräcklig mängd stallgödsel kunde man inte idka åkerbruk och kreaturen var minst lika betydelsefulla som gödselproducenter som mjölkgivare. Gödsel var en livsnödvändighet och när den inte räckte till fick man lägga jorden i träda. Åkrarna var därför magra, eftersom inget slöseri med näring förekom och nästan all kulturmark präglades av denna näringsbrist. Ängarna vattnades för att inte tyna av och även människodyngan togs tillvara. Det var först i och med det frigörande av stora mängder fosfor vid bessemerprocessen under 1800-talets andra hälft, som konstgödningen med ”Thomasfosfatet” började sitt segertåg och näringsbalansen i landskapet sakta började svänga.

Idag är kväve ett problem och övergödningen av jord, luft och vatten orsakar en biologisk utarmning som är större än den näringsbristen åsamkade utvandrarernas Sverige. Även i hungerårens Falun fanns nämligen platser där kvävetillgången var hög. Först och främst fanns stadens gator och torg, som gödslades av allsköns avskräde och otaliga husdjur. Ännu år 1835 var endast Åsgatan och Nytorget (Stora torget) stensatta. Det skulle dröja till 1900-talets början innan merparten av stadsgatorna var stenlagda (då vatten- och avloppsnätet lades ned), och ända till andra världskrigets slut innan asfalt och oljegrus slog igenom. Endast vid Björngränd och Skålpussgränd kan man idag uppleva helt obelagda gamla stadsgator.

Även marken kring avträdena, kåltäpporna, brandtomterna och garverigårdarna hade en förhöjd halt av närsalter liksom upplagsplatserna, där kalk, salt, lut, beckolja och kolstybb hade hamnat på marken, samt slutligen seklernas eroderade kökkenmöddingar i Faluåns flacka brinkar. Dessa platser var ädelogräsens hemvist ända fram till den moderna tidens fullbordan.

Att olika delar av staden kunde uppvisa olika grad av gynnsamma miljöer är självklart. Väster om ån bör de äldsta skräpmiljöerna ha funnits. Här låg de stora stallarna vid Troztgården och Kungsgården, här låg garverierna vid Garvarbron och Hälsingtorget och här låg de gamla tipplatserna för avskräde och slagg vid dåvarande Tiskstranden nedom Elsborg och Gruvbacken (där så småningom marknads- och cirkus-

planen vid nuvarande Folkets hus växte fram). Här låg också repslagarbanor, färgerier och slakterier, samt alla upplagsplatserna i anslutning till gruvan och hyttorna.

Om stadens ”gruvliga” sida präglades av de gamla stadsgårdarnas och gruvhanteringsens hårdföra flora, så bör den ”ljuvliga” sidan ha varit barnkammare för många epokers ömtåliga nykomlingar. Staden öster om åsen dominerades länge av jordbruksmark ända in på Kristine kyrka och från kålgårdarna i Östanfors, handelsträdgårdarna längs Svärdsjögatan och spannmålsmarknaderna vid Stora Torget bör nya fröogräs och trädgårdsflyktingar ha anträt scenen. Det var också här som den exotiska fraktgodsfloren först grodde vid kopparkajerna och senare som den lika exotiska järnvägsfloran steg av och etablerade sig. På så sätt måste den gamla och den nya stadsfloran ha mötts och kämpat om utrymmet på bakgårdarna, längs planken och i rännalarna och kring klappbryggorna efter ån. En klar konkurrensfördel bör de växter ha haft som klarade den svavelsura och frätande roströken, som bolmade ned över Elsborg, Gamla Herrgården och norra Östanfors ända in i modern tid.

Tillbakagångens orsaker

Under den explosionsartade förändring av stadsmiljön som ägt rum sedan 1880-talet har merparten av dessa gynnsamma växtmiljöer fullständigt ryckts bort. För flertalet av ädelgräsen har framväxten av den moderna hygien varit en central faktor bakom det hastiga borttynandet. Bort från slaskhögar och rännstenar, gårdstun, dyngstäder, kyrkogårdar, åkerkanter, vägdiken, fabriksstomter, hamnar och bangårdar har den nya tidens kvastar drivit växter som levt vid vår sida i århundraden och kanske i vissa fall i årtusenden. Om man ska försöka räkna upp de viktigaste faktorerna till att Faluns ädla gamla snuskflora har drivits bort från innerstadens rāmärken, så anmäler sig åtminstone följande skäl:

- Förbättrad utsädesrensning av såväl spannmål som köksväxt- och blomfrö.
- Igenläggning av potatis- och kålgårdar inne i staden och utflyttande av centrala handelsträdgårdar, humlegårdar och kökstäppor.
- Upphörd djurhållning i staden med åtföljande brist på höngårdar, svingårdar, stallmiljöer, betad gräsmark och kontinuerlig gödseltillförsel på gator och torg.
- Upphörda transporter med öppna kärror.
- Beläggning av stadsgator, torg och öppna platser med först gatsten och senare asfalt/oljegrus.
- Upphörande av verksamheter som garanterade tillgång på öppna ytor, såsom exercisfält, repslagarbanor, marknadsplatser, färgerier, vedgårdar och blekplatser.
- Organiserad renhållning med insamling av sopor och hushållsavskräde, samt ökad hygien på befintliga soptippar, med övertäckning, bränning etc.
- Organiserad gaturenhållning med åtföljande minskad näringsanrikning på gator och torg.
- Införande av vatten- och avloppssystem, med åtföljande minskande vatten-transporter, latrinhantering och slasktömning.
- Förbättrad brandbekämpning och byggande av stenhus, med åtföljande minskad tillgång på brandtomter och branddammar.

- Förändrad samfärdsel med avtynande hästskjuts-, järnvägs- och båttransporter, med åtföljande brist på stallar, hamnar, bangårdar, upplagsplatser, barlasttippar och magasinskvarter.
- Förtätad bostadsbebyggelse med åtföljande minskad tillgång på bakgårdar, ödetomter, husgrunder, gatuplank, öppna åbrinkar, skräpmarker, jordhögar och sandplaner.
- Kulvertering av stadens vattendrag (Gruvbäcken, Trumbäcken och Skålpussbäcken), samt igenläggning av öppna diken, med åtföljande uttorkning och brist på näringsrika och fuktiga refugieområden.
- Intensiv mekanisk och kemisk ogräsbekämpning av offentliga rabatter, torg och trottoarer.
- Allmän biologisk utarmning av gårdar och närmiljöer, som utslag av en ny tids villaträdgårdskultur med kemikalier, barkmull, gräsmattor och ogräsfobi.
- Igenväxning av gruv- och hyttmiljöerna i slaggländskapet i och kring Falun.

Slutsats

Som synes kan dessa orsaker sammanfattas som att hela denna vegetation är oförenlig med vad vi kallar en modern stad. Kanske är det så. De ovan uppräknade åtgärderna kan ju läsas som en checklista på nödvändiga reformer för att åstadkomma en dräglig boendemiljö. Att peka på de förluster i andra organismers livsmiljö som denna dräglighetsprocess har inneburit behöver dock inte vara det samma som att förkasta det moderna samhällets välsignelser. Till den gamla goda tidens likaså missgynnade organismer hör ju även råttor, skabbdjur, vägglöss och loppor. Likväl kan man fråga sig om det bara är ogräs och ohyra som marginaliserats och blivit hemlösa under den moderna kulturens segertåg. Kommer inte vår upplysta städdille och renhetsiver delvis på skam inför vissa av de alternativa element som nu står till buds, som massiv biltrafik, förgiftad luft, sterila betongkvarter, borthuggna alléer och asfalterade grönområden? Frågan ligger givetvis helt utanför detta arbete. Istället kan det vara av värde att fördjupa bilden av den nya hygieniska tidens frammarsch, lämpligen genom att rikta fokus mot stadsrenhållningens moderna historia, så som även den speglas i Ingarvstippen.

Ingarvstippen och Renhållningsverket under nittio år

Innan den första renhållningsstadgan kom på 1890-talet hade Falu stads renhållning knappast genomgått några större förändringar sedan medeltiden. I alla tider hade gårdarnas grovavfall körts bort och tippats på någon av staden anvisad plats. Under många sekler var Faluån och Tisken stadens självklara soptippar, dit även avrinningen från avträden, stall, stior och gödselhögar leddes via öppna diken och de obelagda stadsgatornas rännदार. Även Gruvbäcken ("Sveriges genom tiderna viktigaste bäck") och Trumbäcken tjänade som avloppsdiken. Framför allt den senare bör ha stått för en kraftig gödning av ett omfattande omland vid de årliga översvämningar som uppkom då överloppsvatten från Östanforsdammen leddes ned i bäcken.

Falu stads renhållningsstyrelse inrättades 1908, efter många års diskussioner om inrättandet av en central renhållningsstation. Efter ytterligare några års sökande efter

en lämplig plats, fastnade man för ”*området vid Aspebodavägen, strax norr om Bergslagens järnvägsspår till extraktionsverket.*” Denna plats låg inom stadsägan, som en del av ”Tunnbindar Anderssons tägt”, och torde till största delen ha utgjorts av slagghögar. Skiftet fastställdes av stadsfullmäktige den 10 maj 1917.

Eftersom kristid rådde föreslogs att anläggningen samtidigt skulle rymma en svingård för stadens fläskförsörjning. Då invigningen av verket dröjde ända till 1920, kom emellertid svinhusfrågan att bordläggas. Istället uppfördes jämte anläggningen för hantering av sopor och latrin en tillverkning av pudrett, dvs. latrinbaserade gödningspellets för lantbruk och trädgårdar. Det nya verket invigdes 3 mars 1922 och kom under det första decenniet att främst ägna sig åt latrinhanteringen.

År 1930 infördes en ny detaljerad renhållningsstadga. Nu kom stadens åligganden att omfatta bortforsling av latrin, köksavfall, skräp och sopor från gator och gårdar, samt orenlighet från kloakbrunnar. Samma år anskaffade verket den första lastbilen.

Trots att en del av sopmängden brändes sköt tippens höjden. 1940-41 rasade en mycket svårbekämpad brand på tippens höjden. Tillverkningen av pudrett pågick till mitten av 1950-talet, varefter latrinhanteringen i stort sett upphörde. När soptunnorna av plåt kom runt 1958 slapp sophämtarna mycket av den manuella hanteringen av avskrädet, som dessförinnan körts på öppna flak och lastats med grep och spade från öppna trälårar utanför husen.

När tippens flyttade till Varggården 1960 stack Ingarvets sopberg som mest upp elva meter över renhållningsstationens gård och täckte en yta på 3,5 ha, se karta 3. År 1977 revs det gamla renhållningsverkets kontor och byggnader och två tomter styckades av och såldes. Inom en av dessa tomter befinner sig idag ett hörn av tippens höjden. Tio år senare styckades en större tomt av omedelbart öster om det gamla tippområdet, för länstrafikens nya bussgarage. Härvid kom stora volymer tippjord att grävas ur och fraktas bort. I samband härmed flyttades den 50 kV-ledning som tidigare tangerat tippområdet i öster och placerades nu rakt över resterna av Ingarvshögen.

Mellan 1985 och 1997 hämtades täckmassor från Ingarvstippen till nya soptippen. Härigenom kom Ingarvshögen att åter sjunka samman och idag återstår blott några procent av den ursprungliga volymen.

Vad en arkeologisk analys avslöjade

I samband med de återupptagna diskussionerna om ett ev. skydd för området beslöts att tippområdet skulle underkastas en enklare arkeologisk undersökning. Detta framför allt för att få tippområdets ålder bekräftad. Inga uppgifter har stått att uppbringa rörande områdets tidigare användande, däremot hörde den närbelägna Ingarvets gamla gård till Faluns äldsta bergsmansgårdar (belagd från 800-talet) och närvaro av äldre lager i tippens botten vore därmed ej uteslutna.

Ett tiotal borrhovsprov togs från lämpliga delar av de kvarvarande massorna, vilka analyserades av arkeolog från Dalarnas Museum. Analysen avslöjade att även de djupast deponerade lagren härrör från 1900-talet. Även om förekomsten av äldre porslin och andra föremål gör tippområdet till ett antikvitetsmagasin, har alltså inga massor dumpats här före 1917. Detta innebär också att inga ogräsfrön har vilat i högen längre än 85 år.

Ingarvstippens flora

Nedanstående förteckning omfattar de gamla ”ädelgräs” och kulturflyktingar som kan motivera ett skydd för Ingarvstippen. Uppgifter ges om växternas forna förekomst i Sverige, Dalarna och Falun, deras ekologiska krav samt noteringar om deras kulturhistoriska betydelse i äldre tid. Därefter följer förteckningar över dels gamla Faluarter som inte setts på högen i modern tid, dels andra intressanta arter som skulle förtjäna att härbärgeras i området.

Urvalskriterier

Ett huvudkriterium för att en skräpmarksväxt skall upphöjas till ett skyddsvärt ”ädelgräs” har varit att växten skall vara stadd på tydlig reträtt sedan länge, och inte förmår sprida sig av egen kraft i dagens Dalarna. Detta innebär som regel att arten ej heller etablerar sig i nya områden, utan bara anträffas där äldre verksamheter pågår eller har avslutats. Ett starkt stödskriterium är att växten skall ha en dokumenterad kulturhistorisk meritlista, där enbart en långvarig tillvaro som plågoris i odlingar inte har betraktats som tillräckligt argument, om andra kriterier har fallerat.

Rena åkerogräs har följaktligen ej prioriterats. Arter som *sminkrot*, *åkerkulla*, *blåeld* m.fl. kunde dock gott tänkas trivas i en särskilt avsatt del av tippområdet, där sandig och näringsrik jord placerades ut i ett varmt läge och utsattes för återkommande omrörning.

Kommentarer till artlistan

Artbeskrivningarna inleds som regel med en äldre notis om växtens förekomstsätt och vanlighet i landet. Dessa texter är hämtade från Retzius' ”*Flora Oeconomica*” från 1806, (refererad Retz.), vars beskrivningar av växtmiljöerna är både skarpsynta och dokumenterande (några arter saknas dock hos Retzius). Därefter följer citat som direkt berör förekomsterna i Dalarna, hämtade ur Linnés *Flora Dalecarlica* från 1734 (Lin.), Kröningssvärd's *Flora Dalecarlica* från 1843 (Krön.), samt Conrad Indebetou's *Flora Dalecarlica* från 1875 (Ind.).

Efter citaten följer sammanfattande uppgifter om artens kända utbredning och frekvens i Falutrakten under skilda tider, där äldre uppgifter är hämtade ur Almqvists *Dalarnes Flora* från 1949 (At), nyare från egna observationer och från *Hotade och Sällsynta växter i Dalarna*.

Under rubriken ekologi omtalas växtens biologi och ståndortskrav. Uppgifterna är hämtade på många håll, viktigast härvid har dock den nya *Flora Nordica* och Ulf Malmgrens *Västmanlands Flora* varit. För övrig använd litteratur se litteraturlistan.

Utöver de i modern tid påträffade arterna, har även förtecknats andra gamla faluväxter, som lämpligen kan etableras vid Ingarvet och som med alla medel bör gynnas om de visar sig här.

Det hela är närmast att betrakta som ett teaterstycke, där en lång rad karaktärer får gestalta olika skeden ur vår gamla historia. Många olika folkslag och yrkesgrupper passerar revy, somliga är goda, andra tvivelaktiga, en och annan är god eller ond lite som det faller sig. Det är ett färgsprakande och underhållande följande, stundom fåfängt

och fjolligt, ibland vördnadsbjudande och tyngt av ålderdom och outtalade hemligheter. Inför denna commedia dell'arte, denna sannskyldiga gatuteater, bör man stanna upp och låta sig förundras, låta sina sinnen fyllas av dofter och sånger från fjärran flydda dagar. För det är tidens egna frön som lever upp här och berättar sin saga om Falun.

Växter som i modern tid har påträffats vid Ingarvstippen

Odört (*Conium maculatum*)

”Omkring städer och byar wid gärdesgårdar, på jordwallar, äfwen i åkrar på en del ställen” (Retz.). Känd från Dalarna sedan 1820-talet, från Falun sedan 1920-talet (Östanfors). På Ingarvet sedan åtm. 1960-talet. Idag två aktuella förekomster i Dalarna.

Ekologi: Tvåårig. Fröna mognar mycket långsamt. Utpräglad kulturmarksart. Konkurrenssvag och kvävegynnad. Förr på avfallsplatser, bakgårdar och stadsgator.

Kulturhistoria: En urgammal medicinalväxt, odlad sedan antiken, i Sverige sedan medeltiden. Innehåller det starka giftet coniin, under antiken brukat som dödsgift. Dagens förekomster är dock troligen i stor utsträckning inkomna med frövaror. ”Kännes af sin rödfläckige stjelk, och lukt som liknar Rottpinck eller gamla Musfällor. Lukten kan beswära dem, som hafwa et mycket rörligt Nerf Systeme.” (Retz.). Viss spridning kan ha skett via klostren, som ibland odlade odörten för dess förmåga att dämpa könsdriften.

Bolmört (*Hyoscyamus niger*)

”Är allmän wid Städer, byar och hus, wid landswägar, gården, i Trägårdar o.s.v.” (Retz.).

”Fins här och där in locis ruderatis” (Lin.); ”Allmän på kyrkogårdar, samt vid gårdar och byar” (Krön.); ”Falun av gammalt” (At.). Sedd på en handfull ställen i staden under 1980- och 90-talet. Vid Ingarvet riklig 1987-1995.

Ekologi: Ett- eller tvåårig. Fröna kan vila många sekler och gror lätt då de åter blottas. Konkurrenssvag och mycket närings- och värmekrävande. Förr vid dyngstackar och avträden, avskrädeshögar och på kyrkogårdar.

Kulturhistoria: Urgammal medicinalväxt, odlad i klosterträdgårdar och senare spridd med zigenare och kuckelgummor. Norra Europas viktigaste häxört i äldre tid, huvudingrediens i häxsalvor och liknande preparat. Växten är mycket giftig.

Blåmålla (*Chenopodium glaucum*)

”Wäxer i städerne wid gator och hus, hälst hwar fucktig och fet mylla finnes” (Retz.). Känd från Dalarna först på 30-talet, i Falun noterad vid Ingarvet 1958. Möjligen inkommen med malmtransporter. Hundratal ex. 1994.

Ekologi: En sommarettårig, ljusälskande, konkurrenssvag och nitrofil växt, med förkärlek för pH-värden över 7. Var förr vanlig på stadsgator och kring dyngstackar, samt i viss mån i trädgårdar och kring kolupplag vid järnverken.

Uppträder på hårt trampade ställen ofta i diminutivform. Fordrar upprepad störning.

Rödmålla (*Chenopodium rubrum*)

”Wäxer gärna wid gator och gamla gödselhögar, är ock ofta ett ogräs i Trägårdar” (Retz.).

Nyare synantrop, bofast i S och SO Dlr (At). Östanfors och Tegelbacken före 1940, Ingarvstippen sedan 1987.

Ekologi: Som föregående, med vilken den gärna samväxer. Tycks dock vara något mindre känslig, möjligen beroende på större hårdighet, torktålighet och förmåga att tillägna sig hårdare bunden näring. Kräver dock kontinuerligt omrörd mark.

Kulturhistoria: Retzius påstår att växten kan ätas som grönkål.

Fiskmålla (*Chenopodium polyspermum*)

”Wäxer i brukad jord, och wid gator hwar fet jord är.” (Retz.). ”Köksträdgårdar i och omkring Fahlun” (Krön); Spridd i Falutrakten, eljest sällsynt (At). I modern tid vid Slussen, Järlinden, Södra station, Östanfors m.m.

Ekologi: Sommarettårig och måttligt nitrofil art. Trivs bäst i rabatter och köksland och på utkasthögar och ödetomter. Växer i Faluns gamla stadsdelar ej sällan intill husväggar.

Kulturhistoria: Har liksom de övriga beskrivna mållorna införts oavsiktligt. Växtens namn vittnar om att fröna förr brukades till fiskfoder i karpdammar o dyl. Fiskmållan är liksom vildpersiljan än idag något av en ”Faluart”, som saknas eller är mycket ovanlig i övriga Dalarna.

Nattskatta (*Solanum nigrum*)

”Wäxer allmänt wid hus, gator, vägar, åkrar, i Trägårdar m.m.” (Retz.).

”Flerstädes sporadisk” (Ind); Gruvg:n, Holmg. och Trozgatån 1930-talet; Kyrkbacken 1950-talet; ”alltjämt sedd i Falun” (Morander 1970). Sedan 1970 endast vid Ingarvet, där 3-10 ex. sågs årligen 1987-91. Är förutom vid Falun knappast längre bofast inom Dalarna.

Ekologi: Nattskattan är ettårig, nitrofil och konkurrenssvag, med sent mognande frukter. Påträffas idag mest tillfälligt som ogräs i täppor och köksland, på trädgårdstippar och soptippar.

Kulturhistoria: Ännu en oavsiktligt införd art, som dykt upp då och då sedan bronsåldern. Nattskattan har liksom bolmörten ett mörkt rykte från häxprocessernas dagar. Inom folkmedicinen har växten inte desto mindre länge ägt en plats. ”Gröna örten, krossad imellan stenar jämte Spindelwäf och härsket fläsk, brukas på Fulslag eller onda bettet i dess början” (Retz). (Fulslag = benhinneinflammation.) Växten är giftig.

Besksöta (*Solanum dulcamara*)

”Wid Surbrunsbäcken i Fahlun” (Lin); Sedd vid Kullen (=föreg.?), Karlberg m.m., bland annat på varphögar.

Ekologi: Den minst kulturberoende av våra potatisväxter. Vår enda lian, som främst växer på näringsrik jord längs skuggiga bäckar och i skogsbyn. Dess näringsbehov driver den dock ibland att växa i trädgårdar och på avfallshögar.

Kulturhistoria: Besksötan kallades förr kvesved eller bittersöta och ingick liksom de föregående arterna i häxsalvorna. Bären har även brukats inom folkmedicinen som lokalbedövning, medan ett te på de torkade bladen har ansetts lindra gikt. I trädgårdar har preparat av växten nyttjats mot bladlöss.

Stillfrö (*Descurainia sophia*)

Gammal synantrop. ”Wäxer wid hus, wallar, Kyrkogårdar, gator osv.” (Retz.). ”Förr allmän på tak” (Krön); Falun flerst. sporadisk (At); först tagen 1885 av J. Agéli (blivande konstnären Ivan Aguéli). Efter 1950 nästan uteslutande på bangårdar, men även där nu kraftigt minskande. Ännu riklig vid Ingarvet.

Ekologi: En kväve- och ljusälskande men konkurrenssvag art, som trivs bäst på torr gammal gödsel eller övergödslad humusjord kring ladugårdar och komposter, men som även – i dvärgform – kan leva länge i sandiga backar. Fröna groor bäst efter många års vila.

Kulturhistoria: Stillfrö (eller dillsenap) är en av de växter som fordom var vanlig på torvtaken. Namnet antyder att fröna förr nyttjades till att stilla blod, men brukades även som maskmedel för barn.

Flenört (*Scrophularia nodosa*)

”Wäxer hälst på wåta ställen under buskar, wid bäckar, men äfwen wid hus, gården och gator” (Retz.). Förr bl a vid Surbrunn, Stenslund och Kårarvet. Idag riklig vid Ingarvet.

Ekologi: En flerårig, mycket näringskrävande men skuggfördragande lundväxt med vidrig lukt. Som antyds ovan något kulturgynnad, dock aldrig i direkt odlad jord och således inget eg. ogräs.

Kulturhistoria: ”Roten hafwa de nyaste medici begynt mycket bruka ihop med purgationes, då de ej giöra tormina” skriver Linné. Kanske förekomsten vid gamla surbrunnen är en rest från en terapeutisk brunnskur? I äldre tid röntes flenörten uppskattning som läkeväxt och har brukats mot gikt (flen), tuberkulos, struma, eksem, diabetes, ögonsjukdomar och hemorrojder. En uppskattad biväxt, vars avkok även nyttjats för växtfärgning samt som skabbmedel för svin.

Kungsljus (*Verbascum thapsus*)

”Wäxer på torra backar, wid vägar osv.” (Retz.).

Ekologi: Kulturgynnad men inte särskilt näringskrävande art som expanderat under 1900-talet, mycket tack vare järnvägarna. Växten som är tvåårig, är ursprunglig i sydbergsbranter men påträffas idag oftast på torra och sandiga marker, som vägskärningar, sandtag och bangårdar.

Kulturhistoria: Förr ibland odlad: ”Ullen på bladen berömmes extraordinairt uti Haemorrhoidibus nimiis”, säger Linné. Bladen har använts för behandling av frostknölar, brännskador och bensår, men även blommorna har brukats för sina hostlindrande och bedövande egenskapers skull. Kungsljus på vinden ansågs hålla råttor och möss borta och med alun har man kokat kungsljus till en gul lingarnsfärg.

Skelört (*Chelidonium majus*)

”Wid wäggar, gården, gator, i Trägårdar osv. finner man Swalörten allmänt” (Retz.). ”Kring Fahlun sällan” (Lin.); Järlinden enl. Krön. 1831; senare sedd vid bl

a Läroverket, Gamla berget och Gruvriset. Idag ännu spridd inom staden på jordhögar och ödetomter; synes dock vara stadd i långsamt försvinnande.

Ekologi: En flerårig, kvävegynnad men skuggfördragande ört vars frön sprids med myror.

Kulturhistoria: Till Sverige anses skelörten ha kommit med medeltidens klosterträdgårdar. Örtens skarpa gula mjölksaft har av gammalt brukats mot vårtor och liktornar. Växten är giftig.

Skelört (*Chelidonium majus*)

Vallört (*Symphytum x uplandicum*)

Påträffas på diverse kulturmark, som diken, stränder och gamla trädgårdar. Ursprungligen en hybrid mellan de förr odlade äkta vallört resp. fodervallört, av vilka ingen uppgivits från Falun. Hybriden mycket offensiv och sedan 1940-talet på stark spridning. I Falun sedan åtm. 1880-talet. En problemart på Ingarvet.

Ekologi: En flerårig art som trivs bäst på växelfuktig, kväverik mark, gärna i halvskugga. Sprider sig mycket lätt vegetativt med rotbitar.

Kulturhistoria: Antas vara införd på 1700-talet. Odlad fram till mitten av 1900-talet, därefter självspridd. Roten av framför allt den äkta vallörten har i folkmedicinen länge haft stor betydelse för sina läkande egenskaper vid bl a bensår (vallört > vällört = ört som väller samman sår).

Liten kardborre (*Arctium minus*)

Gammal synantrop. ”Falun flerstädes sporadisk” enl. kapten Helleday på 1880-talet; Karlberg 1887. Ännu på ett par ställen, dock alltmer sällsynt (delvis ersatt av den ulliga kardborren).

Ekologi: Trivs bäst på torrare, kväverik mark som ladugårdsbackar och tippmarker.

Kulturhistoria: Vår gamla inhemska kardborre, som nyttjats som den främsta blodrenande och urindrivande medicinen samt som omslag mot insektsbett. De unga vårskotten skördades förr begärligt (inte bara av fattiga) och anrättades som sparris.

Vildpersilja (*Aethusa cynapium*)

”Örten är allmän i Kåltäppor och Trägårdar, mera sällsynt i Åkergården” (Retz.). Spridd i Falu stad och kring gruvan åtminstone sedan 1800-talet. Tycks än idag hålla ställningarna i staden, i Dalarna i övrigt dock borta (jfr fiskmålla).

Ekologi: Mycket kulturgynnad ett- eller tvåårig art, som främst påträffas som rabattgräs men också vid uthusväggar, komposter och gamla gödselhögar. Oftast lågvuxen, men kan stundom bli över meterhög.

Kulturhistoria: Växten har någon gång brukats som lugnande och magstärkande medel och mot ”sommarsjuka”. Vanligtvis har den dock skytts pga sin giftighet och fruktats pga. sin likhet med bladpersilja. Linné uppger att den dödar gäss som betar av den, medan Retzius påstår att varken kor eller apor tar skada av den.

Gulreseda (*Reseda lutea*)

Tillfällig inkomling, sedd i Falun på 1880-talet. Ett ex på Ingarvstippen åter 1997, bortschaktat 1998. Växten är under spridning norrut i landet, fr a längs järnvägarna.

Ekologi: En värmekrävande art, som trivs på torra marker som vägkanter och banvallar.

Ädelogräs som har funnits i Falun förr och som lämpligen kan etableras vid Ingarvet och som med alla medel bör gynnas om de visar sig här.

Nonnea (*Nonea versicolor*)

Ny synantrop, sedan ett drygt sekel bofast i Falutrakten, Först tagen 1887 vid Åsgatan och senare vid bl a Cirkusplanen, södra station och Haraldsbo. Arten återfinns idag på fyra platser i kommunen, dock ej i själva staden. Okänd i övriga Dalarna. En hotad art, klassad som sårbar i Svenska Rödlistan.

Ekologi: Nonnean uppträder oftast i potatisland och trädesåkrar samt ibland på ruderatmark. Den är som regel ettårig.

Kulturhistoria: Möjligen har denna märkliga växt förts hit från Uppsala, där den påträffades på 1840-talet och länge betraktades som ett botaniskt kuriosum.

Nattglim (*Silene noctiflora*)

”Växer tämligen allmänt på igenlagda åkrar och lindor omkring Fahlun och i dess grannskap” (Krön); funnen vid Åsgatan 1913 och vid Bergsgården 1953; ”Nyare synantrop, sannolikt bofast, men sporadisk” (At 1960). Enstaka nutida fynd från Falun, Siljanstrakten och andra ställen i landskapet.

Ekologi: Ett- eller tvåårig. Visar sig mest tillfälligt i illa rensade potatisland, täppor och på jordhögar och skräpmark vid gårdar.

Kulturhistoria: Anses ha inkommit till Sverige på 1600-talet, troligen med frövaror.

Hjärtstilla (*Leonurus cardiaca*)

”Wäxer wid hus och gärdesgårdar, gator och murar” (Retz). Tagen i Falun 1943 (vid Renhållningsverket!). Klassad som missgynnad i svenska rödlistan. Ett tiotal lokaler är kända i Dalarna idag.

Ekologi: En ett- eller tvåårig, närings- och värmekrävande och konkurrenssvag kulturflykting. Oftast påträffad vid hönshus, gödselstackar, avträden etc. Fröna kan vila i jorden mycket länge.

Kulturhistoria: En av våra äldsta och mest omhuldade gamla huskursväxter, som sedan medeltiden liksom vänderoten nyttjats mot nervösa hjärtbesvär. Till Dalarna troligen införd med munkarna i Husby kloster, där den ännu finns kvar. Även uppskattad som biväxt och färgväxt.

Fårtunga (*Anchusa arvensis*)

Äldre synantrop. Falu stad och omnejd flerstädes in i modern tid. Inga aktuella lokaler idag (?). Hotas främst av bortrensning.

Ekologi: Fårtungan växer på varma och näringsrika ställen, gärna på odlad mark som potatisland och kökstäppor, men även på gamla gödselhögar och störd mark.

Kulturhistoria: Fårtungan kallas även rast.

Oxtunga (*Anchusa vulgaris*)

”En tvåårig växt som finnes allmänt wid landswägar, hus och gärdesgårdar, mera sällsynt i åkrar” (Retz.). ”Omkring Fahlun undertiden” (Lin). En utpräglad stadsväxt förr, som aldrig har varit vanlig i Dalarna, antagligen av klimatskäl.

Ekologi: Oxtungan trivs på näringsrika torra marker utan större konkurrens, som vid gamla tomter och husgrunder, på banvallar och i sandiga betesmarker.

Kulturhistoria: ”Hölts af dem gamblom för wara hiertstyrkande, men nu ej mehr”, enligt Linné 1734.

Hundtunga (*Cynoglossum officinale*)

”Wid hus, gärdesgårdar, gator och vägar allmän” (Retz.). ”Falun” (Ind.). Yttre Åsen och Bergsgården (Svedberg ca 1900). På senare tid allt mer sporadisk i Dalarna.

Ekologi: En tvåårig, konkurrenssvag art som trivs bäst på näringsrik, fuktig och solöppen jord vid husgrunder, hönsgårdar och betad gammal tomtmark. Saknar förmåga till frövila.

Kulturhistoria: Liksom föregående en frekvent gammal klosterväxt (kallades förr munklöss). Hos oss odlad sedan medeltiden fram till 1700-talet som medicinalväxt, brukad mot inflammationer och förstoppning.

Hundtunga (*Cynoglossum officinale*)

Vit kattost (*Malva pusilla*)

”Wäxer wid gator, vägar, hus” (Retz.). ”In locis ruderatis” (Lin.); ”På stadsgator i södra och mellersta Dalarna” (Krön); Falu stad 1840-1940-tal (flera auct.); sista iakttagelse 1950 (vid Tisken). Är nu möjligen utdöd i Dalarna (senast sedd 1979 i By). Arten är klassad som sårbar i den svenska rödlistan 2000.

Ekologi: En sommarannuell, mycket kulturberoende art som är starkt närings- och värmekrävande, torkkänslig och konkurrenssvag. Har främst påträffats kring gårdarnas komposter, hönsgårdar och vedbackar samt på stadsgator. Äger förmåga till lång frövila.

Kulturhistoria: Har liksom övriga malvor odlats som nyttoväxt sedan stenåldern. Medicinskt har den nyttjats mot bölder och bisticck men har även kokats och ätits som spenat.

Lönnmålla (*Chenopodium hybridum*)

”På och wid gödselhögar, mullsamlingar, i Trägårdar finner man denna arten” (Retz.). ”Mindre allm. i kålgårdar i S och SO Dalarna. I Falutrakten ihop med *C. polyspermum*” (Krön.).

Ekologi: Liksom övriga mållor sommarannuell. Växer helst i trädgårdar, parker och på jordhögar.

Kulturhistoria: Fanns åtminstone förr ofta vid prästgårdar. Så på den sista lokalen i Dalarna, vid Söderbärke prostgård, där den funnits åtminstone sedan 1909.

Bymålla (*Chenopodium urbicum*)

”Wäxer tämmeligen allmän i Byar och Städer wid hus och gården” enligt Retzius 1805. ”Vid rännstenar, Holmgatan” (Krön.). Eventuellt var den blott tillfällig här. Fanns ännu på 1980-talet i Västmanland. Klassad i den svenska rödlistan som försvunnen.

Ekologi: En ettårig, mycket nitrofil och konkurrenssvag växt, som från att förr ha funnits frekvent på stadsgator, vid dyngstäder och i hamnar under 1800-talet nu har försvunnit från i stort sett hela Skandinavien. En av de arter som drabbats hårdast av det senaste seklets förändrade stadsgator.

Ädelmynta (*Mentha x gentilis*)

Förr i potatis- och trädgårdsland, någon gång odlad. I Falun vid Manhem, Tisken och Järlinden 1900-1930. I Dalarna kvar i Malung. Klassad som akut hotad i sv. rödlistan.

Ekologi: En flerårig mynta som har vuxit i potatisland, på gårdsplaner, sågbackar och ruderatmark. Inte särskilt konkurrenssvag så länge näringstillgången är god.

Kulturhistoria: I likhet med andra myntor har ädelmyntan odlats sedan mycket länge för sina allmänt stärkande, matsmältningsbefrämjande och inflammationshämmande egenskaper, samt för sin doft.

Nässelsnärja (*Cuscuta europaea*)

”Humlebinda fahlunenses” (Linné 1734). Allmän ännu omkring 1900; Tagen vid Gruvriset, Järlinden, Noret, S. station och Kyrkbacken mellan 1880 och 1940.

Ekologi: En ettårig parasitväxt på nässlor, humle m.m. i varma och näringsrika lägen, helst på lerjord. Trivs i stenrosen, mot husväggar och ibland i trädgårdar, där den angriper såväl örter som buskar. Starkt kulturbunden och dramatiskt minskande i sen tid.

Kulturhistoria: Har även kallats nässelsilke. Arten har av allt att döma varit ett allmänt ogräs i humlegårdar och hampåkrar förr. Skall enl. Retzius ha använts för garnfärgning.

De skyddsvärda växternas krav – en diskussion

Med enstaka undantag har ”ädelogräsen” på Ingarvstippen några grundläggande egenskaper gemensamt. Dessa egenskaper är:

- höga krav på markens näringsinnehåll
- höga värmekrav
- dålig konkurrensförmåga
- ett- eller tvåårig livscykel
- förmåga till viss frövila

Dessa egenskaper visar dels att flertalet arter ursprungligen hör hemma i varmare trakter, dels att de i stor utsträckning är s.k. *störningsstrateger*. En vanlig störningsstrategi är att klara av att under en kortare tid blomma och frodas, för att

sedan vila i jorden som frö under en längre period. När förr eller senare denna vila bryts av ett nytt tillstånd av öppen jord och god näringstillgång, kan fröna åter spira och en eller några nya generationer få chansen att föröka sig. Denna strategi är typisk för växter som levt nära människan länge. I naturen kan liknande förhållanden tänkas uppstå i rasmarker, på välgödslade platser kring vilda djurs vilställen, vattenhål och gryt, under fågelbon på klipphyllor samt på tångödslade stränder. För många arter mällor är framför allt den sistnämnda biotopen en naturlig nisch.

Ett närmare studium av vilka arter som begränsas starkast av de skilda parametrarna skulle kunna ge oss en aning om vilka som är bäst skickade att bli ledstjärnor i skötselplanarbetet. Eftersom alla arter har fler än ett ekologiskt förbehåll får dock inte översikten tolkas strängt efter bokstaven. Listade efter huvudvillkor kan det se ut så här:

Näringsstatus. Med undantag för kungsljus (som väl egentligen kanske inte är ett ädelgräs) är alla de uppräknade växterna beroende av en högre näringshalt i marken, än vad som är normalt i den svenska naturen. Mest nitrofila (kvävekrävande) *torde bolmört, vit kattost, hjärtstilla, nattskatta* och *blåmålla* vara. Även om de flesta arterna fordrar välgödslad mark med jämn fuktighet (*kungsljus* och *oxtung*a är här undantag), kan många av dem anpassa sig till ett magrare läge genom att bli småvuxna. I torra lägen i utkanterna av tippområdet har dvärgexemplar av *blåmålla, rödmålla* och *stillfrö* iakttagits vid flera tillfällen. I kampen om utrymmet kan under en igenväxningsfas sådana partier som egentligen är förr torra och magra bli tillflykt för dessa arter, helt enkelt för att konkurrensen är mindre där. Även *vildpersilja*n har denna förmåga att rätta munnen efter matsäcken. I riktigt feta lägen kan den å andra sidan bli meterhög. Hela denna sistnämnda grupp av växter bör man kanske egentligen hellre kalla näringsgynnade än näringskrävande.

Värmekrav. De arter som är mest ömfotade har inte tagits med i förteckningen, eftersom de troligen inte klarar av att bli bofasta på våra breddgrader. Hit hör *gulreseda, spiklubba, gurkört* och *bymålla*. De nästkommande torde vara *bolmört, nattskatta, hjärtstilla, hundtung*a, *vit kattost, oxtung*a, *nonnea* och *nässelsnärja*. Av dessa växer bara de båda första på högen idag. För de övriga torde gälla att de ettåriga missgynnas av sena vårar och kalla somrar, medan de tvååriga främst är känsliga för hård nattfrost under blomningen.

Konkurrens. Konkurrens är egentligen ett samlingsbegrepp, som innefattar många olika detaljer i den krigföring som råder mellan växterna. En växt kan vara utrustad med snabb tillväxt, effektiv rotskottsbildning, skrymmande bladverk eller rötter som utsöndrar växtgifter. Här väljer vi att låta konkurrensen handla om det fysiska armbågsrummet.

Ur detta perspektiv blir givetvis de småvuxna och ettåriga arterna förlorare när ett tätt fältskikt av tistlar, gräs eller fläderbuskar sluter sig. För de storvuxna arterna blir inte konkurrensen om utrymme lika snabbt fatal. *Odört, kungsljus* och *flenört* kan hävda sig betydligt längre än t ex *blåmålla, nattskatta* och *vildpersilja*. Även de större arterna har dock uppenbarligen olika hög tålighet mot trängsel. Så syns tydligt hur t ex *odört* med sina höga stjälkar och *kungsljus* med sina skrymmande bladrosetter är bättre skickade att slåss mot tistlar och vallörtssnår än t ex *bolmörten*. Bra tycks även

flenörten klara konkurrensen, kanske beroende på dess goda förmåga att uthärda skugga, något som i viss grad gäller också för *skelört*. Besksötan berörs inte här, eftersom den är en vild växt, som trivs i skuggiga bryn, där den kan klättra på andra växter.

Av de nuvarande ädelgräsen på tippen har endast *vallörten* en ekologi som inte gör den utsatt i första taget. Den är flerårig och konkurrensstark och klarar sig på en mer måttlig närsalthalt i marken och är följaktligen ädelgräsens *Enfant Terrible*.

Frövila. Vad beträffar frövilan har ett fullständigt faktaunderlag inte låtit sig uppbringas. För några av de aktuella arterna finns dock säkra uppgifter. Att *bolmörtens* frön kan vila i flera hundra år allmänt känt och av allt att döma äger även *hjärtstilla*, *vit kattost* och i viss mån *stillfrö* liknande förmåga. *Hundtunga* saknar lång gröningsvila medan *paddfotens* frön under vissa omständigheter kan leva länge i jorden. För de flesta arterna torde gälla att frögroningen gynnas av hög näringshalt och liten konkurrens. I alltför mager eller tätt gräsbevuxen jord gror helt enkelt inte fröna. Eftersom många arters frön tycks kunna leva länge i jorden under vissa omständigheter, bör följaktligen inga av de "historiska" faluarterna helt räknas bort. Chanserna att *nonnea*, *lönnmålla*, *vit kattost*, *hjärtstilla* eller *paddfot* skall visa sig är omöjliga att beräkna och absolut inte uteslutna. Detta hör till de stora poängerna med att styra upp skötseln av Ingarvshögen och det förser definitivt det löpande arbetet med en ousinlig spänning.

Slutsats

Om man utifrån resonemanget ovan väljer bort de svält-, tork- och konkurrenståligaste arterna så får man kvar de riktigt kinkiga. Här hittar man – inte oväntat – några av dem som också har den äldsta historien som kulturväxter. Hit hör *bolmört*, *nattskatta*, *hjärtstilla*, *vit kattost*, *blåmålla* och *hundtunga*. För att dessa skall trivas gäller obetingat god och kontinuerlig tillgång på öppen, fet och solvarm jord, utan störande vegetation. Det är därför dessa arters väl man bör ha i blickfånget vid en inriktning av områdets skötsel. Får man dem att trivas, har man troligen automatiskt skapat gynnsamma betingelser även för de övriga.

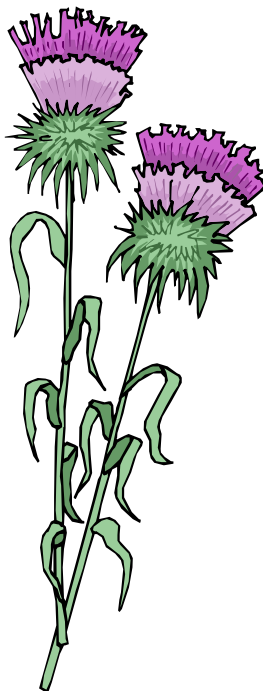
Att den knepigaste av alla Faluns knepiga gamla stadsväxter – *bymållan* – någonsin skall återkomma är högst osannolikt. Den har inte setts i Dalarna i modern tid och är av allt att döma på väg att försvinna helt ur landet. Likväl kan man, som en ren tankelek, sätta upp *bymållan* som det hägrande målet för skötseln av Ingarvstippen. När denna klenod har etablerats i området har vi fått en verkligt optimal skötsel och förutsättningar för en komplett samling ädelgräs.

Oönskade växter på Ingarvstippen – de verkliga ogräsen

Om nu de ovan uppräknade ”ädelogräsen” snällt kunde växa sida vid sida, sätta frö och föröka sig utan yttre konkurrenstryck, skulle inte någon speciell skötsel av området tarvas. Flertalet av dem är dock, som antytts, inga slagskämpar, utan är ytterst kräsna vad beträffar sällskap, utrymme, näring och ljus. Därför är de givna förlorare. Jämsides med blåmålla, odört och kungsljus sprutar nämligen tistlar, kirskaål, nässlor, sötväppling, mjölkört, lupiner och druvfläder upp. Dessa är allesammans snabbväxande och tuffa arter, som utan omsvep lägger under sig all mark och gör det omöjligt för våra vänner i toga, lorgnett och piasavakvast att uthärda trängseln. Att även denna pöbel flora snart är dömd att trängas bort är en klen tröst. För i nästa svep kommer björk, asp, al och videbuskar och börjar bilda skog. Detta är den evinnerliga refräng som klimatet på våra breddgrader har fastnat för – att allting till sist måste bli granskog. Godnatt, vänaste land uppå jord. Vid granens rot är mitt bo fäst och jag själv fjättrad. Frid.

Flera av dessa ogräs har kommit in på tippen i sen tid med trädgårdsutkast och annat skräp som tacksamma villaägare och tvehågsna lastbilschaufförer har dumpat på denna uppenbart bortglömda och tillspillogivna plats.

Det enda av de ovan listade ädelogräsen som kan konkurrera med ovan nämnda armbågsväxter är som nämnts *vallörten*, som i gengäld har blivit ett stort problem på tippen tack vare sin expansionslust. Den sprider sig främst med rötterna och en liten rotbit räcker för att ett nytt bestånd ska växa upp. Att långsiktigt hålla de enorma vallörtssnåren i schack är därför en av de stora knäckfrågorna på Ingarvstippen och ett av huvudvillkoren för en fungerande skötsel.

Referenser

- Almqvist, E. 1949: Dalarnes Flora.
- Aronsson, M. (red.) 1999: Rödlistade kärlväxter i Sverige, Artfakta.
- Bergmark, M. 1981: Lust och Lidande.
- Bergmark, M. 1983: Vallört och Vitlök.
- Bratt, L. & Ljung, T. 1993: Hotade o sällsynta växter i Dalarna.
- Ekman, J & Östholm, B. 1991: Eskilstuna och Strängnäs soptippar ur botanisk synvinkel. Daphne 91:2.
- Indebetou, C. 1875: Flora Dalecarlica.
- Jödahl, E. 1989: Sokrates' dödsblomma på soptipp i Falun. FK 890913.
- Kröningssvärd, C. G. 1843: Flora Dalecarlica.
- Linné, C. 1734: Flora Dalecarlica.
- Ljung, T. 1989: Än jäser Faluns sophögar. Trollius 8.
- Ljung, T. 1993: Fågelmyratippen – ett botaniskt vallfartsmål. Trollius 14.
- Malmgren, U. 1982: Västmanlands flora.
- Retzius, A. J. 1806: Flora Oeconomica.
- Sandberg, F. (red.) 1982: Örtmedicin och växtmagi.
- Svensson, R. & Wigren, M. 1982: Några gårdsväxters tillbakagång belyst genom konkurrens- och gödslingsförsök. SBT 76.
- Svensson, R. & Wigren, M. 1984: Hjärtstillans historia och biologi i Sverige. SBT 78.
- Svensson, R. & Wigren, M. 1987: Paddfotens historia och biologi i Sverige. SBT 81.
- Svensson, R. & Wigren, M. 1989: Bolmörtens historia och biologi i Sverige. SBT 83.
- Svensson, R. & Wigren, M. 1990: Hundtungans historia och biologi i Sverige. SBT 84.
- Svensson, R. & Wigren, M. 1993: Vit kattost – historia och biologi i Sverige. SBT 87.
- Svensson, R. ,Wigren, M. & Ingelög, T.1993: Hotade åkerogräs, biologi och bevarande.
- Wistrand, G & Morander, R. 1987: Material till Dalarnas flora. SBT 81.

